

## ODVAHA K SMYSLU ŽIVOTA

Poznámky k filosofii a osudu Jana Patočky

Zdeněk Pinc (Praha)\*

Smrt Jana Patočky byla z těch, již se důstojně, mohlo by se říct slavnostně, završuje život nevšedního člověka. Akordem, který definitivně a v harmonickém vyvrcholení zakončil životní skladbu.

Abychom tuto skladbu mohli pochopit, musíme alespoň v několika náznacích odkázat k Patočkovu dílu, neboť opravdová filosofie se rodí vždy v syntéze myšlenky a životního prožitku. V tomto ohledu je příběh Jana Patočky zvlášť podnětný. Je to příběh života, jehož valná část proběhla v ústraní a tichu pracovny, v skromné a neutuchající činnosti studia a interpretace.

Nikoli náhodou bylo jakousi módou poloviny šedesátých let — éry, která umožnila přechodný návrat Jana Patočky do života vědeckého a akademického — zdůrazňovat Patočkovu eminentní postavení mezi „filosofy, kteří nemají střed v sobě“ (autorem této charakteristiky je, tuším, Václav Bělohradský). Tím se chce zdůraznit, že Patočkovu celoživotní úsilí o výklad a převedení myšlenek jiných filosofů mělo kompenzovat nedostatek vlastních motivů, nedostatek původní filosofické iniciativy. Významná činnost překladatelská a pregnantní studia dějinně filosofická se zdají tomuto konceptu přisvědčovat. Vždyť porovnáme-li třeba Patočkův překlad Hegelovy *Fenomenologie ducha* s proslaveným převodem francouzským J. Hyppolita, pak — při vši úctě k Hyppolitovi — francouzský překlad pokulhává. A to už nehovoříme o dlouholetých bádáních husserlovských, aristotelovských, komeniologických, pracích věnovaných před Sokratikům a dalším fundamentálním pasážím z dějin filosofie a ducha.

A přece právě v polovině šedesátých let lze v tvorbě Jana Patočky

\* Vychází tu bez souhlasu a vědomí autora. © Palach Press.

sledovat výrazný nový motiv, motiv významné filosofické iniciativy, která počíná patrné studii *Prirodzený svet a fenomenológia* (Bratislava 1967, publikováno pouze slovensky) a vrcholí *Kacířskými eseji o filosofii dějin* (Samizdat, 1975).<sup>1</sup>

Vzhledem k tomu, že autor těchto řádek je přesvědčen o souvislosti *Kacířských esejí*, Charty 77 a potažmo tedy i vystupňované konfrontace našeho filosofa a soudobé československé moci, která skončila Patočkovou smrtí, musíme se u *Kacířských esejí* na chvíli pozastavit. Referovat o nich není smyslem těchto řádků, navíc je to obtížné, neboť nutno předpokládat, že čtenář předmětný text nemá k dispozici a Patočkovy úvahy jdou natolik proti proudu běžných interpretací, že mnohé pojmy dostávají v jeho kontextu jiný, často opačný význam, než jim je obvykle připisován. Protože nemůžeme na tomto místě přinést podrobnější výklad, omezcme se na konstatování, že Patočka, vytěživ poznatky ontologie Heideggerovy a jeho pokračovatelů, reflektuje husserlovskou metodikou dějiny a jejich vznik jako cosi, co je u kořene *nepokleslého lidství*. Snaží se ukázat dějiny jako tradici tohoto typu lidství, která však promyšlením svých motivů a postupným vytěsňováním původního smyslu došla bezmála až na samotný práh ohrožení sebe samé, k svému paradoxu, k návratu do předdějinné vázanosti života na život, na jeho pouhé udržování.

Vznik dějin klade Patočka do úzké souvislosti se vznikem antické polis, s jejím veřejným a politickým životem, do úzké souvislosti se zrodem sókratické filosofie, jakožto tázání, které metodicky objevuje problematičnost života, světa a všeho. Jestliže však takto vznikají dějiny jako produkt arété, „oné výtečnosti člověka, který nežije již pouze pro život“, ale angažuje se uprostřed obce soběrovných ve prospěch celku tak, že „vidí do povahy věcí a jedná ve shodě s ní“ jako Brótos, chápající smrtelník, který vytěžil fakt své smrtelnosti a žije z problematičnosti svého bytí, pak současná epocha, nemá-li být pouze tragickým mementem zániku této tradice, musí v sobě nalézt opět odvahu k nezakrytému pohledu na smysl života a světa, odvahu k obrozujícímu náhledu člověka na sebe samého a svůj vlastní úděl jako na vztah k Bytí, jako na to, co nechává jsoucnou být, čím jest a usiluje o to dodat mu smysl.

Právě v tomto století nihilismu a totálních válek, právě v okamžiku krize soudobého lidstva spatřuje Patočka světlo naděje. Je jím *solidarita otřesených*, solidarita těch, „kdo jsou s to pochopit, oč běží v životě a smrti a následkem toho i v dějinách“. Těch, kdož

<sup>1</sup> Závěrečnou kapitolu viz ve *Svědectví*, č. 51, str. 435.

chápu, že „dějiny jsou konflikt pouhého života, holého a spoutaného strachem se životem na vrcholu“, který neplánuje budoucí všední dny, nýbrž vidí jasně, že všední den, jeho život a „mír“ mají svůj konec. „V rukou takto chápacích jsou potenciálně všechny síly, na jejichž základě jediné může dnešní člověk žít. Solidarita otřesených je s to říci ‚ne‘ k těm mobilizačním opatřením, která eternizují válečný stav. Nebude stavět pozitivní programy, nýbrž bude promlouvat, jako Sókratovo daimonion, ve varováních a zákazech.“

Tato slova napsal Jan Patočka v roce 1975, na závěr *Kaciřských esejů*. V té době jsem měl příležitost navštěvovat jeden ze soukromých seminářů profesora Patočky, na nichž se témata *Kaciřských esejů* probírala a diskutovala. Při jedné takové příležitosti prohlásil Patočka, že toto je jeho poslední práce z oblasti filosofie. Přiznávám, že jsem tehdy sdílel obecné rozpaky posluchačů, kteří nedovedli pochopit, že se myslitel v takovém tvůrčím rozmachu odříká další práce; při vědomí opravdovosti Jana Patočky však nikdo z přítomných nezapochyboval o tom, že jsou jeho slova míněna vážně.

Měl jsem tehdy navíc jednu pochybnost, kterou jsem si netroufl vyjádřit nahlas. Obával jsem se, že Jan Patočka zanechává filosofie, aby vstoupil do arény politiky a zopakoval tak osudovou chybu takových myslitelů jako např. Platón či Marx. Dnes jsem dalek toho, abych se naparoval tím, jak prozíravě jsem uvažoval, neboť Patočkův vstup do veřejného života byl diametrálně odlišný od tragikomických epizod Platónových na dvorě vladaře v Syrakusách i od osudového založení Internacionály.

Patočkův vstup do sféry politiky (do té doby byl mnohými pokládán za člověka povýtce apolitického) totiž neznamená volbu určitého stranického postoje, není příklonem k nějakému politickému programu ani tvorbou programu nového, nýbrž je vpravdě sókratickou iniciativou, která má společnosti připomenouti význam a existenci základních hodnot a upozornit na vratkost a problematičnost suverénních postojů.

Jedním z četných nedorozumění, provázejících Chartu 77, je zřejmě počáteční domněnka oficiálních míst, že Charta 77 je jen další protest několika desítek agilních exkomunistů odstraněných z veřejného života v normalizačním procesu po roce 1968. Ať už iniciativa vzešla odkudkoli, ať už konečnou verzi dokumentu sepsal kdokoli, vezměme za nesporné, že celkovou svou podstatou a významem byla (a je) Charta 77 dílem Jana Patočky (aniž bychom samozřejmě podceňovali nezanedbatelný díl zásluh ostatním). Právě osobnost Jana Patočky způsobila, že se v řadách Charty 77 sešli lidé nejrůznějších názorů,

nejrůznější víry a přesvědčení, že byli schopni vystoupit nekompromisně a zároveň při zachování veškeré tolerance a úcty k přesvědčení nejenom partnerů, ale i potenciálních oponentů a protivníků.

Není naším úmyslem sledovat fenomén Charty 77 v jeho komplexnosti, zajímá nás pouze ve vztahu, k našemu příběhu a proto neváhejme přenést náš příběh do zcela osobní tóniny...

Profesora Patočku jsem naposledy viděl několik dnů po vydání Charty 77, koncem ledna tohoto roku. Jel jsem tramvají a z okénka jsem uprostřed Václaváku zahlédl pana profesora, který právě přešel vozovku a ocitl se v rozpacích před dlouhým železným zábradlím, které od otevření metra zabraňuje vstupu na nástupiště tramvají z jiného místa než z vyznačeného přechodu. Než jsem stačil vystoupit z tramvaje, pan profesor se už vydal na nepohodlnou cestu, komicky ťapaje jednou nohou po obrubníku nástupiště, druhou ve vozovce. Dodnes si ten obraz živě vybavuji a vzpomínám, jak mi zatrnulo u srdce, když jsem viděl tu takřka učebnicovou ukázkou „nepraktického filosofa“, který si tak zřejmě a snad až komicky nedovedl poradit s běžnou realitou všedního dne, ale zároveň se vydal všanc gigantickému mechanismu státní moci a státní bezpečnosti. O chvíli později však už jsem s údivem naslouchal pregnantním větám, které se dobíraly smyslu přítomné chvíle a v nahodilé přestávce mezi téměř neustálými výslechy klidně a s tichou převahou vyjadřovaly nezlomenou naději a odhodlání. Pan profesor tehdy řekl, že „už jen proto, co jsem měl nyní příležitost říci jim z očí do očí, to všechno stálo za to“.

Připomínal mi starého Sókrata, který předvolán před soud rodné obce nehájí sebe a svůj život, ale pravdu. Pravdu svého života, ale také zapomínanou či zapomenutou pravdu života svých spoluobčanů a soudců. V době, kdy jedinou neselehávající alternativou vůči StB se zdálo být vzdorné mlčení a odmítání výpovědi s poukazem na zákonná ustanovení o odmítnutí výpovědi, vysvětloval profesor Patočka trpělivě a po dlouhé hodiny pracovníkům StB své názory a postoje. Představuji si jeho laskavou, zpomalenou dikci, se kterou vždy promlouval k žákům zvláště natvrdlým a s trpělivostí Platónova Sókrata z dialogu Menon neúnavně usiloval přivést nevědomé mozky k odvození zásad mnohem důležitějších a evidentnějších než je Pythágorova věta.

V jednom však realita dalekosáhle pokulhává za literaturou (nebo je tomu vlastně naopak?). Platónské dialogy končí triumfem logu, smysluplného rozhovoru, prohlédajícího poznání. Sókrates — v Platónově podání ovšem — nad svými protivníky triumfuje, někdy je dokonce přesvědčí. Dialog v představě soudobé moci, tak jak jej výslovně některým signatářům nabídl, má jméno výslech a proto Patočkovy



dialogy s StB nemohou končit vítězstvím rozumu. Triumfuje jeho opak — předsudek, zaujaté mínění, předpojatá jistota, která se dokonce občas své předpojatosti nadutě dovolává: „Přiznejte se, my stejně víme všechno!“

Přesto však Filosof v tomto souboji necouvá, vzdoruje na půdě logu do krajnosti. Nehodláme se přít s douďery a jim podobnými o to, kdo či co má odpovědnost za Patočkovu smrt. Nehodláme se ani dovolávat fakt, která říkají, že do nemocnice, kde posléze Jan Patočka zemřel, byl převezen po více jak desetihodinovém výslechu na StB. Rádi bychom upozornili pouze na to, že Patočkova smrt uzavírá příběh jeho života způsobem, který nelze nesrovnat s příběhem života a smrti Sókratovy.

Symbolický a mýtotvorný smysl celé události jen podtrhují plocho-drážní motocykly řvoucí na Patočkově pohřbu, helikoptéra, jejíž hukot celkový rámec důstojně doplnil, stejně jako vyslýchání účastníků psychologického semináře, který StB rozešlo po minutě ticha za Jana Patočku. Všechny tyto a další represe se v tomto kontextu jeví pouze jako zlomyslné klukoviny a bez ohledu na to, že mohou být aktuálně nebezpečné, zapíší se do paměti pouze svou směšností.

Celospolečenská kampaň spuštěná státní mocí proti Chartě 77 jakoby svým způsobem dávala za pravdu těm pasážím *Kacířských esejí*, kde Jan Patočka charakterizuje život předdějinného lidství a tendenci soudobé epochy k návratu do tohoto stavu.

Smysl života předdějinného člověka je založen na dělbě údělu mezi člověkem a bohy. Zatímco bohové si ponechali ryzí, nezkalený život, je lidský život udržováním se skrze práci, námahu a bolest, a pojítka mezi prací a životem je smrt. Toto hierarchické uspořádání je ospravedlněno tím, že na bohy je přesunuta odpovědnost za pořádek a smysl světa a člověku je odměnou za strasti obstarávání a smrti přislíbeno štěstí, sice časově omezené a zasazené pouze do soukromého rámce rodiny, ale konkrétní a slastné.

Jan Patočka cituje v této souvislosti pasáž z eposu o Gilgamešovi, v němž božská šenkýřka Sifuri odrazuje Gilgameše od úmyslu hledat nesmrtelnost: „Kam běžíš, Gilgameši? Život, který hledáš, nenajdeš. Když bohové stvořili lidi, dali lidem jako jejich podíl smrt, život si vzali do vlastních rukou. Ty, Gilgameši, naplň si žaludek, raduj se ve dne i v noci! Denně můžeš pořádat slavnosti, tančit a hrát si ve dne i v noci! Měj čisté šaty, umytou hlavu, sám buď vykoupán! Hleď na dítě na svém lokti, manželka má se ti těšit na klíně — to je počínání lidí.“

Odhlédneme-li od dobového hávu těchto slov, nemůžeme než s

podivem konstatovat, že jsou velmi současná. Zaznívají nejen z oficiálních vyhlášení v hromadných sdělovacích prostředcích v Československu, jsou průvodním rysem bezmála všech projevů, jimiž se mocní tohoto světa obracují k lidu : pracujte a žijte, užívejte ve jménu růstu životní úrovně a blahobytu ! Péči o celek a smysl, o svět a jeho budoucnost však přenechte Nám, kteří jsme přece tak mocní, že i dávné bohy převyšujeme.

A člověk běžného žití, člověk každodenní starosti se rád poddává, rád se zbavuje problematičnosti a záhadnosti svobody, rád přenechává starost o celek a smysl „tém nahoře“ a přijme i pozemské pachtění a smrt, jen když bude zbaven této nejistoty. A tak se ujímá vlády nad životem úpadek a zbavenost smyslu. Úpadek není totožný s předdějinným způsobem života, jehož smysl je sice skromný, ale člověk v něm může „žít lidsky a přitom si rozumět jako květině či polnímu zvířeti. Může žít ve smíru se jsoucnem a ne v pustošivém zápasu s ním.“

Život v úpadku a s vyprázdněným smyslem je však propadnutím nihilismu a je ve svých konsekvencích nemožný. Proto v takových krizových situacích musí Filosof vystoupit proti množství, musí v nejvlastnější odpovědnosti před sebou samým jakožto člověkem riskovat své pozemské bytí, svůj život. A také o něj přichází. Proto nechává Dostojevského Veliký Inkvizitor upálit Krista, který se vrátil na Zemi, aby dokončil svůj program svobody, proto posílá aténská obec na smrt filosofa Sókrata, proto musel zemřít Jan Patočka. Je to logické, logické s odkazem na antický význam slova logos : je to *smysluplné*.

Jan Patočka se tak definitivně zařadil do obce duchovních lidí. Duchovní život byl velkým tématem jeho života, o němž zvlášť vyhraněně hovořil dne 11.4.1975 na jednom ze soukromých seminářů. Bylo to v úzké souvislosti se sebekritickým prohlášením Jiřího Šotoly, které tehdy přinesl týdeník *Tvorba* (14/75). Toto prohlášení se mělo stát jakýmsi modelem pro návrat intelektuálů, postižených po roce 1968, do kulturního života.

A tehdy také provedl Jan Patočka distinkci mezi *pojmem duchovního člověka* a *pojmem intelektuála*. Polemizoval tak vlastně z pozice duchovního člověka s intelektuálem Šotolou. Autentický text této improvizované přednášky neexistuje. V československém samizdatu koluje neautorizovaný text sestavený z konfrontace několika rukopisných záznamů této přednášky. Pokud však lze spolehnout na paměť, odsvědčují jako účastník onoho večera autentičnost tohoto textu.

Jan Patočka tehdy řekl : „Duchovní člověk a intelektuál spolu souvisí

asi tak, jako věc a její stín, jako skutečnost a její pokřivený obraz.“ Zatímco intelektuála lze charakterizovat jeho činností, dovedností, vysvědčením atp., duchovního člověka takto zvenčí definovat nelze. Duchovní život který poprvé předvedl Platón při vylíčení postavy Sókrata v dialogu Sofisté, lze charakterizovat právě nepřehlížením problematičnosti všeho, nepřehlížením negativních zkušeností, právě tím sókratickým životem zakotveným v nezakotvenosti.

Duchovní člověk nemůže žít pasivně, musí svou pozici zastávat, hlásit se k programu duchovního lidství, jinak by klesl k pouhému intelektuálství, k sofistice. Stal by se něčím takovým jako tvůrci běžné kultury, kteří se svou činností pouze živí. A právě tito sofisté, zejména ti nejhorší z nich, proklamují, že politika je pro duchovního člověka něco nedůstojného, něco, co jej ničí. „Řeční sofisté existovali jen proto, že předtím byli filosofové. Sofisté viděli filosofii a zjistili, že je to možnost k docela dobré obživě, snížili pak rozměr duchovního života a zprovinčnili jej.“

Za bezmála deset let, kdy jsem měl příležitost pobývat v blízkosti Jana Patočky a snad se, s trochou neskromnosti, počítat i k jeho žákům, neslyšel jsem nikdy Jana Patočku formulovat myšlenky tak ostře, až útočně, jako toho večera. Nikdy jsem se také necítil tak zasažen tím, co bylo řečeno. Proto jsem se také v diskusi neobratně pokusil o polemiku, či spíše o zmírnění distinkce, vystoupiv na obranu napadeného intelektuálství.

Snažil jsem se tehdy nějak ospravedlnit nás všechny, kteří nějak přežíváme na pomezí kulturního života, více či méně trpěni oficiální mocí. Snažil jsem se naši sofistiku hájit v tom smyslu, že snad i intelektuál, který sám sebe, tedy svou pozici a funkci, nebere vážně, neztratil všechny předpoklady pro duchovní život. Snažil jsem se formulovat obranu těch, kdo duchovně přezimují. A přece mne pan profesor poprvé za deset let setřel způsobem, který nepřipouštěl nejmenší pochybnost a nedal mému postoji nejmenší naději. Vlastně tímto způsobem zaútočil na pozici většiny přítomných a mnozí z nás v koutku duše tehdy dotčeně přemítali o tom, že panu profesorovi se to mluví, když už má život za sebou, vcelku slušný důchod atd. atd. Jan Patočka tehdy formuloval tři možné postoje, které může duchovní člověk zaujmout ve vztahu ke společnosti. Je zde „cesta, kterou šel Sókrates, když lidem ukazoval, že svět je temný, problematický, že jej neznáme. Tato cesta vede ke konfliktu se společností a být na ní důsledný, znamená jít na smrt“. Druhou možností je vnitřní emigrace — cesta Platónova — „stažení se z veřejnosti v naději, že hledáním filosofickým najdeme to, co ve svých důsledcích dá vzniknout obci

duchovních lidí a umožní duchovním lidem, aby žili a neumírali“. Třetí a poslední cestou je možnost stát se sofistou, intelektuálem, stínem duchovního člověka.

Snad všichni tehdy přítomní byli přesvědčeni, že cesta pana profesora navazuje na cestu Platónovu a toto domnění jen obtížně uváděli v soulad s profesorem prohlášením o konci jeho filosofické práce. Údělem Jana Patočky však byla cesta první, cesta Sókratova.

V závěru zmíněné přednášky řekl Patočka (cituji po paměti, pouze s pomocí poznámek, ale tvrdím, že přesně): „Duchovní člověk, který vidí význam a smysl oběti a je oběti schopen, ten se nemůže bát. Duchovní člověk není politik v běžném smyslu slova, není jednou ze stran v rozepří. Nemůže však nebýt politický, protože nesamozřejmost skutečností je to, co vrhá v tvář společnosti. A právě tento sókratický fenomén je to, co mocní nemohou strpět...“

Jan Patočka je mrtev a tento fakt umocňuje tíživou situaci přítomné chvíle. Tíha represe, která donedávna byla rozložena po částech na bedrech tisíců, snad desetitisíců postižených, se náhle přenáší na několik desítek či stovek signatářů Charty. Někteří ztratili i svá nekvalifikovaná zaměstnání a marně hledají náhradu. Jiní tento osud očekávají každým dnem.

A přece naše současná, zlá a téměř zoufalá situace není prosta štěstí. Vždyť přiznání se k pravdě přináší úlevu a radostné vědomí, že smysl bytí je sice záhadný a problematický, ale existuje. Není možné se jej jednou pro vždy zmocnit, není možné jej vlastnit, ale lze jej hledat, vydat se za ním. Jedině tato cesta je cestou důstojného lidství.

Jsem přesvědčen, že Jan Patočka umíral šťasten a na závěr opakuji s ním: „Jsme často sklíčení a rádi bychom vydechli a žili, ale podívejme se na dějiny. Ty nás učí, že duchovní život byl vždycky těžký, vždycky byl v konfliktu, vždycky mu bylo bráněno. Ta Sókratova situace, jak ji líčí Platón, tu byla vždycky. Dějiny začaly s vědomím problematickosti, s duchovním životem. Do té doby měl člověk často před sebou tajemné skutečnosti, ne však problematické. A tak možná, že právě naše současná neutěšená situace je naší jedinou šancí skutečně žít. Skutečnost je přece to, co nám klade odpor, to, čemu stojíme v cestě. Život bez tohoto tonusu, i kdyby byl možný, byl by nicotný, byl by něčím, co teče jako voda, něčím, co pomíjí.“